

EÖTVÖS LÓRÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KAR

DOKTORI (PHD) DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

TAKÁCS ANETT

**HIGIÉNIAI ÉS TISZTÁLKODÁSI SZOKÁSOK VÁLTOZÁSA 1850-
1920 KÖZÖTT MAGYARORSZÁGON,
KÜLÖNÖS TEKINTETTEL BUDAPESTRE**

Történelemtudományok Doktori Iskola, vezetője Erdődy Gábor DSc
Művelődéstörténet Doktori Program, vezetője Kósa László MHAS

A bizottság tagjai:

Elnök: Kardos József DSc, professor emeritus

Bírálok: Géra Eleonóra PhD, habil, Juhász Katalin PhD

Tag: Deáky Zita PhD, habil

Titkár: Várkonyi Gábor PhD, habil

Póttagok: Kapronczay Károly DSc, Szász Zoltán PhD

Témavezető: Kósa László MHAS, professor emeritus

Budapest, 2014

I. Bevezetés

A testi higiénia egyidős az emberrel, minden korszakra jellemző társadalmi jelenség. Befolyásolhatják vallási előírások, közösségi szokások, vagy akár mindenkori divatirányzatok is. A modern higiéné kialakulása a 19. századra tehető. Abban különbözik a történelem más korszakaiban megtalálható higiénés viselkedésektől, hogy már nem kizárólag az előírt társadalmi rituálékhoz kötődik, hanem az egyén saját igényeinek, elvárás-szintjének megfelelően jelentkezik és épül be a társadalomba. Az emberek már a saját testi épségük, egészségük megőrzéséért is tisztálkodnak. A váltás lassú folyamatként indul, majd hirtelen felgyorsul. Az emberek tisztálkodáshoz való viszonya átalakul, új helyszínek, különféle eszközök, tisztálkodószerek folyamatosan bővülő választékával rendszeressé válva.

Egy, a korszak elején szinte statikus helyzetből, a 19-20. század fordulóján hirtelen bekövetkező változás szemtanúi lehetünk.

A higiénikus szemlélet kialakulását meggyorsították a 19. század első felében lezajló események, melyek az 1831-es, mintegy négymillió áldozatot követelő kolerajárvány következményeként Londonból indultak útnak, s a települések csatornázását, átépítését, a vízellátó-, szennyvízelvezető- és vécérendszerek, illetve a városi közegészségügyi szolgálatok létrejöttét eredményezték. A 19. századtól erőteljes fejlődésnek induló orvostudomány is fellépett a rossz higiénés körülmények ellen. Mindezen folyamatok a korszakban jelentős változásokat eredményeztek.

A szemléletváltás az egész emberi társadalomra hatott: a század végére a legfejlettebb országokban megjelentek a fürdőszobák, az angol vécék és a jobb módban élő emberek rendszeresen mosakodni kezdtek. Mindezen változások persze nem egyik napról a másikra történtek, és nem mindenütt egyszerre jelentkeztek. A folyamatok kezdetének helyszínei leginkább a városok voltak. Az új szemlélet és annak technikai következményei a városok társadalmában mutatkoztak először. A városi társadalmi élet egyik alapjellemezője mind az egyén, mind a közösség szempontjából a tudatos higiénés viselkedési normák kialakulása. A városi polgárság értékrendjében immár fontos szerepet kapott a testi higiénia, a tudatos testkultúra. Magyarországon Budapest mintaadó volt, s a tisztálkodás hazai kultúrtörténetében is meghatározó szerepet játszott. Emellett dokumentáltsága kapcsán is kiváló példa. A kutatás középpontjában ezért elsősorban a város, mindenekelőtt Pest-Buda, Budapest vizsgálata áll, esetenként kitekintéssel a vidéki helyzetre.

A korszak bonyolult társadalmi viszonyaiban a városi lakosság legjellegzetesebb csoportjává a polgárság vált, ez az igen összetett és differenciált társadalmi réteg. Legizgalmasabb, legurbánusabb rétegszintje az önmagában is bonyolult szerkezetű polgári középosztály. Értékrendjében már fontos szerepet kapott a testi higiénia, a tudatos testkultúra. Adott hát az irányító réteg, a maga sajátos szerepeiben, s mindazok a változások, amelyek például az építészetben és a lakáskultúrában is megfigyelhetők. A dolgozat fejezeteiben fontos hangsúlyt kap a különböző társadalmi rétegek vizsgálata, a higiénés szemlélet és tisztálkodás lehetséges különbségeinek összehasonlítása, középpontban a progresszivitást képviselő polgári rétegcsoportokkal.

Az értekezés célja tehát a „modern” higiéniai átalakulás változási folyamatainak ábrázolása Magyarországon – különös tekintettel a fővárosra, intézményesülésétől a két háború közötti időszakban bekövetkező újabb fordulópontra, valamint a higiénia nézőpontjából az életviteli, viselkedési és mentalitási változási folyamatok felvázolása az 1850-1920 közötti időszakban. A kiválasztott területen (higiénia, testkultúra) keresztül az élet, életmód komplex elemzése.

II. A téma forrásai, a feldolgozás módszerei

II. 1. A kutatásba bevont tudományterületek forrásanyaga

Disszertációmban a téma komplex, új tudományterületet/et is bevonó (nyelvészet, néprajz, társadalom-, művelődés-, gazdaságtörténet, közegészségügy, technikatörténet) átfogó jellegű vizsgálatára törekedtem.

Kutatómunkám kiindulópontja a téma nyelvészeti szempontú megközelítése volt. A szókészlet feldolgozása tekintetében legalapvetőbb szakirodalom a különböző etimológiai szótárak sora (lásd Zaicz 2006; Benkő 1970; Benkő 1993; Szabó 1975). Több ezer szócikkben ismertetik a magyar szavak szófejtését, mely szócikkek közlik a címszó első írásos előfordulásának évszámát, majd részletesen ismertetik a szó eredetét, keletkezésének módját, feltüntetve azt is, ha egy-egy eredeztetés vitatott, vagy csak valószínű.

A művelődés-, és társadalomtörténeti munkák elsősorban a vizsgált társadalmi rétegek életmódjának, mentalitásának vizsgálatában nyújtottak segítséget. Közülük ki kell emelni Bódy Zsombor, Fábri Anna, Faragó Tamás, Gyáni Gábor, Hanák Péter, Kósa László, Kövér György, Peterdi Vera, Várkonyi Gábor társadalom-, életmód- és mentalitástörténeti munkáit, melyek átfogóan, illetve a lakás, öltözködés, viselkedés aspektusaiból jellemzik az egyes társadalmi rétegeket. A művelődéstörténeti, helytörténeti munkák között különösen fontos a fürdők történetével és a fürdőzési szokásokkal foglalkozó szakirodalom, így Kósa Lászlónak az Osztrák- Magyar Monarchia fürdőéletét vagy Várkonyi Gábornak a 17. századi hazai fürdőéletet bemutató munkája, a török fürdőépítészettel, fürdőkultúrával foglalkozó irodalmak (Gerő Győző, Sudár Balázs), valamint Csiffáry Gabriella a hazai fürdőzés történetét, Buza Péter Budapest fürdőinek világát bemutató összegző kötete, Nagy Zoltán felvidéki fürdőket bemutató munkája. Az orvostörténeti adatok alapján az aktuális egészségügyi állapotok követhetők nyomon illetve a közegészségügyi törvénykezés (lásd például Antall József, Gortvay György, Hahn Géza, Kapronczay Károly műveit). A gazdaságtörténeti irodalom (lásd például Csatkai Endre, Faragó Tamás, Kövér György munkáit), a higiénia és tisztálkodás köré csoportosuló ipar és kereskedelem bemutatásánál nélkülözhetetlen. A néprajzi szakirodalom a paraszti rétegek tisztálkodási szokásainak vonatkozásban jelentős. A hazai folklórkutatás egyre több figyelmet szentel a hazai higiéniai viszonyoknak, tisztálkodási szokásoknak. A téma úttörője Juhász Katalin, aki publikációs tevékenysége mellett kiállítás-rendezéssel (a 20. századi falu higiéniai körülményeit, szokásait bemutató a Meg is mosakodjál! [2006] című kiállítása és ugyanezen néven megjelentetett kötete), és konferenciaszervezéssel (a „Meg is mosakodjál!” konferencia [2007] és annak előadásaiból összeállított Tiszta sorok című tanulmánykötet) is hozzájárult a téma népszerűsítéséhez. Itt kell megemlítenünk továbbá Czingel Szilvia, Deáky Zita, Keszeg Vilmos, Lipták Orsolya, Sári Zsolt, Uri Ferenc és Verebélyi Kincső munkáit is.

II. 2. Primer források

A fennmaradt kötetként is megjelenő orvosi jelentések, javaslatok, hatósági előírások, rendeletgyűjtemények (Babarczy Schwarzer Ottó, Chyzer Kornél, Dubay Miklós, Fodor József, Kampis János, Mutsenbacher Béla, Szegedy-Maszák Elemér összeállításai) jól szemléltetik a korszak kusza törvénykezési eljárásait a közegészségügy kapcsán.

Az útleírások (például Victor Tissot) egy külső megfigyelő szemszögéből egy-egy ország karakterét, belső életét körvonalazzák. S bár az utazók egyéni sajátosságai – műveltség, mentalitás, úticél, az utazás körülményei stb. – kérdésessé tehetik a hasznosítható tények értékét, számos tárgyilagos és forrásként jól alkalmazható megfigyelést is eredményeznek.

Az épület- és lakáslaprajzok rávilágítanak a korszak anyaghasználati és technikai színvonalára, építkezési, stílustani specifikumaira és higiéniai vonatkozásaira, jól

illusztrálják az – elsősorban a polgári – lakásokban a századfordulóra jellemző funkcióváltást, a funkcionalitást képviselő helyiségek térnyerésének tényét is.

A higiéniai körülményekre vonatkozóan sokat megtudhatunk az úgynevezett mintaállító irodalom – élet- és háztartás-vezetési könyvek, tanácsadók – példáiból. Az elsősorban urbánus, középosztálybeli nők nevelését, tájékoztatását, felvilágosítását célzó kötetek egy általános feltétlenül követendő, előírászerű viselkedésmintát fogalmaztak meg egy főleg külföldi – angol, francia, német – példák nyomán megalkotott ideálkép közvetítésével. A legjelentősebbek ezen a téren Beniczky Irma, Wohl Janka és Faylné Hentaller Mária összeállításai, melyekben már külön fejezetként szerepelnek a higiénia, tisztálkodás, testápolás témakörei is.

A különböző árjegyzékek, katalógusok (lásd például vasáru, porcelán szerelvények, kozmetikai cikkek és eszközök, szappangyártás témában), hagyatéki leltárak valamint a specializálódó szaksajtó – Iparosok Lapja, Magyar Drogista – is jó tájékozódási pont a sajátos tisztálkodási szerek, eszközök, kellékek és egyéb készítmények felkutatásában. A legtöbb sajtótermékben (Budapesti Bazár, Pesti Hölgdydivatlap, Nővilág, Vasárnapi Újság stb.) helyet kap a lakberendezés, öltözködés, divat, szépségápolás témaköre is, külön a nőkhez szóló rovatok formájában. Ezekből – igaz, csak az elvárások szintjén – jól kirajzolódik a városi polgárság életstílusa. Reklámanyaguk, hirdetéseik további plusz információkkal szolgáltak kutatásomhoz.

Kisebb mértékben magánlevelezések, naplók, visszaemlékezések (például Granasztói Pál, Kánya Emília, Kölcsey Antónia, Újfalvi Sándor munkái) megjelentetett anyagát és az oral history módszerét is forrásként használhattam. E forrástípusnál nehezíti a kutató munkáját, hogy míg egyes naplóírók a sajátos, rendkívüli események, alkalmak mellett a nap mint nap ismétlődő mindennapos rutintevékenységeket is lejegyzik, mások elhallgatják, vagy magától értetődőnek tekintik azokat. Fontos megjegyezni továbbá, hogy mind az emlékirat, mind az oral history esetében utólagosan formál képet a történelemsokról, jelenségekről az elbeszélő, emlékeire a jelen elvárásai és egyéb tényezők is hatással vannak, rányomják bélyegüket – gyakran elválaszthatatlanul keveredve. Adatközlőim esetében is többször előfordult, hogy egy-egy adat az idő távlatában „megszépült” a jelen kori higiéniai követelmények ismeretében. Komoly problémát vet fel a téma intimitása is, mely gyakran eredményez tömör, szűkszavú, elhallgató kijelentéseket.

Dolgozatomban egy-egy szépirodalmi vonatkozású példa is szerepel. A forrásként alkalmazott irodalmi művet azonban speciális kritika alá kell vetnünk. Minden esetben megvizsgálandó, hogy saját élmény objektív lejegyzéséről van-e szó vagy a szöveg a regényírás követelményeinek jobban megfelelően, az írói képzelet szüleménye-e. A téma jellegzetes motívumai többek között a 20. századi szerzők: Gárdonyi Géza, Krúdy Gyula, Márai Sándor regényeiben (ez utóbbinál különösen az Egy polgár vallomásai című regényes életrajzában) jelennek meg.

Végezetül meg kell említeni a képi dokumentumokat: a festményeket és fotókat, mint a szemléltetés kiváló eszközeit. Forrásként alkalmazva e dokumentumok – bár igen információgazdagok lehetnek személyi, lokális és időpontvontatkozásban – szintén óvatosan kezelendők. Az általuk ábrázolt világ mögött mindig ott rejtőznek az adott kor szokásai, stílus- és divatjegyei, a társadalmi konvenciók, a megrendelő igényei, a technikai fejlődés pillanatnyi állapota.

A tisztálkodás-kutatás jellegzetes, nem mellőzhető forrásai a kétdimenziós anyagok mellett a tárgyak is. A tárgyak, amelyeket naponta használunk, mint kor- és társadalomtörténeti dokumentumok, kiváló forrásai az életkörülményeknek, egy-egy társadalmi réteg mentalitásának. A tisztálkodás ugyanis olyan tevékenységforma, amely elképzelhetetlen tárgyak nélkül. Megvannak a maga jellegzetes tárgyai. Eredendően elég volt ehhez a két kezünk is, a technikai fejlődés azonban egyre több és több eszközt kapcsolt hozzá (például

szappanok és egyéb illatszerek, fogkefe, a speciális textilek, a fürdőszobák, illemhelyek berendezései). Korra, rétegre, fejlettségi szintre vonatkozóan árulkodó lehet az anyaguk, megmunkálásuk, díszítésük, használatmódjuk.

A szekunder források feldolgozásánál módszerem túlnyomóan a dokumentumelemzés volt. A primer adatok megszerzésében a múzeumi, levéltári és kvalitatív kutatási módszereket alkalmaztam. Az adatgyűjtés fő lelőhelyei az Evangélikus Országos Levéltár, Budapest Főváros Levéltára, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár a Magyar Nemzeti Múzeum, könyv-, irat- és raktárai voltak.

A kvalitatív kutatás módszere elsősorban a nyitott kérdésekre épülő személyes interjú volt. A terepmunka során felkutattam a századfordulón és az 1920-as években gyermekkorú adatközlőket. Egy előre megszerkesztett kérdéssor alapján beszélgettem őket. E módszer alkalmazásánál az adatok megbízhatósága viszonylag alacsony fokú, nagyon nagy viszont a szubjektivitás esélye és kevés az elérhető alanyok száma (a rendelkezésre álló 24 főből 13 főnek az adatai kerültek a dolgozatban hasznosításra).

II. 3. A kutatás nehézségei

Erőssége és egyben nehezítő tényezője kutatómunkámnak az interdiszciplináris vizsgálódás. A hétköznapi szokások jelenlegi, speciális, több tudományterületet érintő vizsgálata a higiénia illetve tisztálkodás szemszögéből mutatja be az egyes társadalmi rétegek viselkedési, mentalitási változási folyamatait, mobilizációs törekvéseit, mindeközben górcső alá veszi a korszak társadalom-, művelődés- és életmódtörténetét, gazdasági vonatkozásait, idevonatkozó néprajzi és technikátörténeti adatait.

A téma komplexitásából eredően óriási anyagmennyiség áttekintésére volt szükség a megfelelő adatok kiszűréséhez. A szétszórtnan megbúvó nagy adatmennyiség feltárása hosszadalmas kutatómunkát igényelt és jó pár esetben némi szerencsét is feltételezett. Munkám egyes fejezeteiben mindez – a talált adatok függvényében – arányeltolódásokat eredményezett, a továbbiakban pedig a kutatás folytatására ösztönöz.

Nehézséget okozott az ideál- és valóságkép, azaz az elmélet és a gyakorlat összevetése is. A törvények és a rendelkezésre álló egyéb források – tanácsadókönyvek, reklámok – a követendő példákat jelenítették meg, az oral history adatai és a levelek pedig a tényeket, a mindennapok valóságát. Néhány kivételtől eltekintve párhuzamosságuk nem feltétlenül alkalmas objektív következtetések levonására. Ez a kettőség mindazonáltal végigkíséri munkám fejezeteit.

III. A kutatás eredményei

Munkám egy rövid történeti áttekintés után öt fő téma köré csoportosítottam: 1. Tisztálkodás szavakban – higiénés szemléletek, tisztálkodási szokások Magyarországon a szavak tükrében a kezdetektől a 19. századig, 2. A tisztálkodás közegészségügyi vonatkozásai – változások a közegészségügyben, 3. A tisztálkodás szinterei – lakás és higiénia, 4. A tisztálkodás ipari háttere, különös tekintettel a szappangyártásra, 5. Tisztálkodás.

III. 1. Tisztálkodás szavakban – higiénés szemléletek, tisztálkodási szokások Magyarországon a szavak tükrében a kezdetektől a 19. századig

Vizsgálatom első, kiemelten fontos, a tisztálkodás-kutatás témájában korántsem szokványos tudományága – az interdiszciplinaritás társadalomtörténeti követelménye jegyében – a nyelvészet volt. Ebben a megközelítésben egy általános higiéniai szóképzetet mutattam be a kezdetektől a 20. századig.

A tisztálkodás mechanizmusát meghatározzák a helyszínek, az alaptevékenységek, a berendezési tárgyak, az eszközök és kellékek. Ezek kifejezéseinek körét továbbá bővíthetjük még az okok, a kezelendő területek, a kezelések eredményei, a karbantartó személyek, valamint a különféle alapanyagok szavaival. Ezt a struktúrát követve a kutatás során 220, a higiénia témaköréhez kapcsolódó kifejezést gyűjtöttem össze, mely terminológián keresztül áttekintettem hazánk különböző történelmi periódusainak higiéniai viszonyait is, nyomon követve a magyar nép higiéniai kultúrájának változását, megfigyelve azt, hogy a nyugati és keleti kultúrák higiénia-felfogása hogyan hatott a magyarság higiénés kultúrájára, s ezek a hatások milyen változásokkal jártak szókincsünkben.

E nyelvészeti szempontú feldolgozás adja elsősorban kutatómunkám újszerűségét.

III. 2. A tisztálkodás közegészségügyi vonatkozásai – változások a közegészségügyben

A vizsgált korszakot jellemző közegészségügyi, köztisztasági viszonyok, reformtörekvések vizsgálatának fókuszába a személyi és környezeti higiéné kérdésköreit állítottam. Az elképesztő mennyiségű, egészségügyi rendelkezést tartalmazó kötetekben, az 1876 és 1920 közötti időszakra vonatkozóan, 50 olyan rendelkezést találtam, melyek a személyi és környezeti higiéné kérdéseivel foglalkoznak, tematikailag 7 nagyobb csoportra oszthatók (1. bábákra, szülésznőkre vonatkozó utasítások, 2. különféle ártalmas szerek betiltását előíró rendeletek, 3. házak, lakások tisztántartására, egészségi viszonyainak javítására irányuló szabályozások, 4. köztisztasági kérdésekkel foglalkozó rendelkezések, 5. a megfelelő ivóvíz biztosítására vonatkozó szabályok, 6. iskolaegészségügy-i kérdésekre vonatkozó utasítások 7. egyéb rendeletek), dominánsan az iskola-egészségügyre, különös tekintettel az egészségtan oktatására és a köztisztaságra helyezték a hangsúlyt.

Deáky Zita (*A test és az egészség az egészségügyi felvilágosító irodalomban* című munkájában a 18-19. századi hazai egészségügyi felvilágosító irodalommal foglalkozott) és Lipták Orsolya (1905 és 1925 között kiadott második osztályos népiskolai tankönyvek egészség- és tisztaságképet vizsgálta *Egészség és tisztaság* című tanulmányában) kutatásaihoz hasonlóan, foglalkoztam az iskola-egészségüggyel, mely kapcsán – a teljesség igénye nélkül – 16 egészségtani kiadványt vizsgáltam az 1879 és 1920 közötti időszakban, továbbá ismertettem az egészségnevelés egyéb módjait is (különös tekintettel a hirdetési kultúrára).

Összegezve a közegészségügyben bekövetkező változásokat, kijelenthető, hogy vizsgált korszakunkban (1850-1920) – különösen a kiegyezés időszakát követően – a közegészségügy területén jelentős fellendülés következett be. Megszületett a nemzetközi

szinten is számottevő 1876. évi magyar közegészségügyi törvény, melyet további módosítások és rendeletek sora követett, megfogalmazva a legfontosabb közegészségügyi, egészségügyi feladatköröket.

A szabályozások mellett, illetve azok eredményeként megindultak a Budapesti Tudományegyetem orvosi intézetének és klinikáinak építkezései, Kolozsváron létrejött az ország második orvosi egyeteme. A két egyetem orvosi karán közegészségtani intézetek szerveződtek, beindították az orvosi oktatás új struktúráját, klinikák, bábaképezdék, intézetek alakultak, megszervezték a tiszti- és törvényszéki orvosok képzését, képesítést adva a kezükbe.

Az egészségügyi hálózat és szervezet is megerősödött. Elkezdődött a főváros és a nagyobb városok környezet-egészségügyének javítása. Rendszeressé váltak a közegészségügyi ellenőrző vizsgálatok, szervezettebb lett a járványok elleni küzdelem. Megjelent a modern értelemben vett közegészségügyi szemlélet, létrejött egy önálló közegészségügyi szakhatóság, kirajzolódott a hivatali munka. A figyelem középpontjába került az egészségnevelés, megerősödött az egészségügyi propaganda. Mindezen lépések kétségtelenül a progresszivitás tanújelei. Ugyanakkor A 19. század végén a közegészségügyi helyzetet jellemző kép kettős. A modernizációs folyamatoknak köszönhetően rengeteg előrelépés történt, különösen a fővárosban. Rövid negyven év alatt kiépült az utca-, víz-, gáz- és csatornahálózat. Az 1872-es szabályozási terv egyes elemei kiterjedtek az utcabútorokra is, az új öntöttvas-technológia többek között lehetővé tette szemétkosarak és nyilvános toalették sorozatgyártását is. A közegészségügy és a köztisztaság területén történt haladó változásokon túl azonban még mindig megtalálhatók az árnyékszék nélküli parasztházak, a zsúfolt, komfort nélküli városi szegénynegyedek, barakk és pincelakások.

A területi és társadalmi különbségekből fakadó kettőség mögött részben az eltérő történeti, gazdasági és kulturális háttér, a települések anyagi helyzete állt, másrészt az áttekinthetetlen törvénykezés. A több jogszabálygyűjteményből összegyűjtött rendelkezéshalmaz kiváló példája a kaotikus törvénykezésnek. Az intézkedések, szabályok szétszórtak, nehezen áttekinthetők, gyakran csak az elmélet szintjén léteznek, s számos rendelet csak ismétli a korábbiakat. A törvényhatóságok összehangolatlanul, külön egészségügyi szabállyal rendelkeztek, hiányzott az egységes eljárásrendszer, sőt sok esetben a megfelelő közegészségügyi szakember is.

Tény, hogy a tudományosan megalapozott és a gyakorlati élet követelményeit is figyelembe vevő, a külföldi tudományos világban is elismert javaslatok, szabályozások, intézkedések nemcsak megszülettek, hanem időnként már konkrét eredményeket is hoztak, azonban még hosszú idő kellett ahhoz, hogy rendelkezéseik a hétköznapi életben is általános gyakorlattá váljanak.

III. 3. A tisztálkodás színterei – lakás és higiénia

Az építkezés, lakáshelyzet higiéniai viszonyokkal összefüggő bemutatása (lakásbeosztás, térhasználat, a higiéné helyiségei) képezte munkám következő egységét, középpontba állítva a higiénés újítások átvételében élenjáró polgári rétegek lakótereit, nagy hangsúlyt helyezve az új épülettípusként jelentkező bérházakra.

A téma feldolgozásában a minta és gyakorlat; a tradicionalitás és progresszivitás; a társadalmi rétegek közötti különbségek, rétegcsoporthoz tartozások (lásd tisztálkodás helye, használati tárgyai); esetleges felekezeti különbségek szempontjai voltak a meghatározók.

A vizsgálat kiindulópontja az ún. mintaállító irodalmak által megfogalmazott „átlagos” otthonkép, a követendő eszmény bemutatása volt. Mivel azonban az ideális állapot és a napi gyakorlat többnyire nem működik párhuzamosan, a mintákat emiatt egyéb forrásokkal és szakirodalommal vettem egybe.

A fejezet gerincét képezi a Gyáni Gábor kutatásával analóg (12 budapesti lakásleltárt vizsgált a Belváros rangos negyedeinek bérpalotái közül 1870 és 1910 közötti időszakra vonatkozóan), a Budapest Főváros Levéltára Árvaszéki iratanyagában általam elvégzett vizsgálat (1874 és 1920 közötti időintervallumban 139 hagyatéki leltár vizsgálata).

A kapott eredményeket összefoglalva elmondható, hogy az egyes társadalmi rétegek lakóhelyeinek összevetésével láthatóvá válnak a párhuzamok és differenciák a tisztálkodás helyszíneit, illetve használati eszközeit tekintve.

Az úgynevezett mintaállító irodalmak korszakunkban elsősorban a polgári rétegek számára, egy általános viselkedésmintát közvetítettek, meghatározták az ideális otthon paramétereit, melyek között az 1880-as évektől már a fürdőszoba is szerepelt. A gyakorlati alkalmazás társadalmi rétegenként, rétegcsopontonként ugyanakkor már eltérő képet mutat.

Az arisztokrácia modernizált vagy újonnan épített vidéki kastélyaiban a korszerű épületgépészeti megoldásoknak köszönhetően általánossá válik a fürdőhelyiségek jelenléte, akárcsak a modern polgári lakások kényelmét nyújtó városi palotáikban, villáikban.

Korszakunk kezdetén a polgári lakásokban a tisztálkodás eszközei különböző, erre kijelölt helyiségekben találhatók. Az építészeti változások (bérház megjelenése, reprezentációs tér csökkenése a higiénés helyiségek javára), a vezetékes víz és csatornahálózat kiépítése az 1880-as évek végétől a fürdőszobák és illemhelyek rendszeresítését eredményezik.

Ezzel szemben a paraszti lakóházak többségében nincs külön tisztálkodó helyiség még a két világháború közötti időszakban sem. Akkoriban kezdenek, a konyhában kialakítani egy-egy mosdósarkot.

A munkásság al- és ágybérletekben, pincelakásokban, tömegszállásokon vagy hajléktalanként élt. A paraszti hagyományokhoz való kötődés (tradicionalitás) mind lakásaik berendezését, mind térhasználatukat erősen meghatározta (lásd konyhában való mosdás), akárcsak a polgári minták. Higiéniai körülményeik messze elmaradtak a fentebb bemutatott arisztokrata és polgári párhuzamoktól.

Látható a különbség a tisztálkodás helyét és a tárgyait tekintve is. Míg a nemesi és polgári családok fürdőszobájában, vagy – annak hiánya esetén – az öltöző- vagy hálószobájában tisztálkodtak, addig a paraszti- és munkáscsaládok többsége a konyhában, a kamrában illetve az udvaron (nemtől és kortól függően). A használati tárgyak anyagukban (paraszti- és munkáscsaládoknál fa, majd fém; nemesi és polgári családoknál fém, kerámia és porcelán) és mennyiségükben (paraszti-, munkáscsaládoknál melence, fateknő, egy-két kanna; nemesi, polgári családoknál mosdókészlet vagy kád, mosdó, zuhany, fürdőkályha, kannák, edények) is eltértek.

Az 1880-as évek végén megindult változások nyomán megjelenik a fürdőszoba, mint önálló helyiség a maga berendezési tárgyaival, széles körű választéka azonban egyelőre csak a városokban – főként Budapesten – és a vidéki kastélyokban, tehát a felső társadalmi rétegek körében kap létjogosultságot.

A polgárság és a fölötte állók higiénés kultúrája jóval differenciáltabb és modernebb volt, mint a paraszti- és munkás rétegeké, melyeknél – szemben a polgári rétegek újító készségével, tapasztalatok iránti fokozott érzékenységgel – a tradicionalitás sokáig háttérbe szorította az új, modern elemeket.

A felekezetek közötti különbségek vizsgálatához nincs kellő mennyiségű adat. A vizsgált lakásleltárakban felekezetbe sorolásra (név, foglalkozás, vallás, lakóhely, mosdófelszerelés) is van néhány példa (lásd a kigyűjtött 139 leltárból 63 tünteti fel a nevet, foglalkozást, vallást, lakóhelyet és mosdófelszerelést). A vizsgált minta átfogja az 1874 és 1920 közötti periódust, kis elemszáma, a foglalkozások, vagyon és jövedelmi viszonyok sokrétűsége, az egyes leltárak dátuma közötti eltérések ugyanakkor inkább csak feltevésekre alkalmasak, mint pontos következtetések levonására. A rendelkezésre álló adatok alapján egyaránt megfigyelhetők az azonos felekezetbe és foglalkozáskategóriába tartozók közötti

differenciák, illetve a különböző felekezetekbe és azonos foglalkozáskategóriába tartozók közötti hasonlóságok, ami alapján feltételezhető, hogy az egyes mosdófelszerelések közötti eltérések elsősorban a vagyoni, jövedelembeli különbségeknek és nem valamely felekezetbe tartozásnak tulajdoníthatók. Ugyanakkor megjegyzendő az 1906-os és 1925-ös felekezetek szerinti lakásmegoszlás adatai alapján (lásd Budapest Főváros Statisztikai Hivatala által kiadott *Budapest épület- és lakásvizonyai az 1920. és 1925. években* című kötet) hogy a legnagyobb lakások az izraeliták körében jóval nagyobb számban fordulnak elő, mint a más felekezetekhez tartozók esetében.

III. 4. A tisztálkodás ipari háttere, különös tekintettel a szappangyártásra

A korszerű higiénés szemléletek terjedését a kibontakozó gyáripár és a szerteágazó ipari háttér nagymértékben megkönnyítette.

A rendelkezésre álló források, szakirodalmak segítségével felvázoltam (a statisztikai adatokon túl, az egyes intézmények bemutatásával) a higiéniahoz kapcsolható ipari hátteret, különös tekintettel a szappangyártásra, ismertettem a termékeiket forgalmazó vállalkozásokat.

A reformkorszakban és az 1850-es években is a kézműves jellegű keretek között működő iparágak mellett, néhány gyár és iparvállalat szolgáltatja a tisztítás, tisztántartás, tisztálkodás alapeszközeit, kellékeit. Egy 1906-os gyárakat és iparvállalatokat tartalmazó összeírás (*Magyar Gyárak és Iparvállalatok Címtára 1906-1907*), ugyanakkor már a környezet és test higiénája körül kialakult komplex ipari háttérrel tanúskodik. Jól szemlélteti a folyamatot, hogy Futó Mihály a reformkorszakban Magyarország gyáripárinak tekinthető vállalatai között még csak 33 szappangyártással foglalkozó üzemet említ, a *Magyar Gyárak és Iparvállalatok Címtára 1906-1907*-ben már 115 szappangyárat regisztrált, továbbá a szappangyárakkal együtt összesen 663 tisztálkodáshoz és a környezet tisztántartásához kapcsolódó céget foglal magába (megjegyzendő, hogy a szélesebb profilú cégek egyszerűen ismétlődnek a különböző szakágakban, így megközelítőleg 600 cégről beszélhetünk) 49 szakágból. Ezek között egyes iparágak szorosabban, mások érintőlegesen kapcsolódnak a vizsgált területhez. A szűkebben vett csoportba tartoznak a csatornázással, vízvezetéssel, szivattyúkkal, fűtéssel, szellőztetéssel, világítással foglalkozó cégek (légszusz- és vízvezeték-berendezések, vízvezetéki berendezési vállalatok, fürdőkályhagyárak), a tisztálkodás helyiségeinek infrastruktúráját biztosító iparvállalatok (bádogárúgyárak, fémárú- és fémlemez-gyárak, zománc- és vasedénygyárak, vasgyárak és vasöntödék, fayence gyárak és raktárak, porcellángyárak, „closett” gyárak), a tisztálkodás kellékeit előállító vállalkozások, vállalatok (fogkefégyárak, illatszer- szappan- és pipereszappangyárak, „cosmetikai” gyárak, törölköző szövők, tükörgyárak) és a tisztítás intézményei (gőzmosodák, mosóporgyárak, seprőgyárak, szemétfuvarozási vállalatok, szőnyegporoló intézetek, a vegytisztítók). Ezen infrastruktúrát további 27, egyéb szolgáltatást nyújtó cég kínálata gyarapítja. Ezáltal egy igen gazdag, sokszínű és összetett ipari háttér körvonalazódik a századfordulón a higiénia és tisztálkodás fogalmát meghatározó cselekvések köré.

III. 5. Tisztálkodás

A dolgozatot a tisztálkodás témakörével zártam. Bemutattam a tisztasághoz kötődő rendszeres tevékenységeket (szellőztetés, illatosítás, takarítás), eszközöket, a ruházat tisztántartásának munkafolyamatait, technológiáját és a testi higiénia (szépségápolás, szájj- és fogápolás, mosdás, fürdés).

A feldolgozásban, a lakásvizonyok vizsgálatához hasonlóan, a minta és gyakorlat, a tradicionalitás és progresszivitás, a társadalmi rétegek közötti különbségek, rétegcsoport sajátosságok, esetleges felekezeti különbségek szempontjai voltak a meghatározók.

A követendő mintát megfogalmazó irodalmak adatait egyéb forrásokkal és szakirodalommal vettem egybe.

Az adatok alapján úgy tűnik a vizsgált időszakban a higiénikus, rendezett környezet, a tiszta és ápolts külső és ruházat (tehát az úgynevezett látható részek) rendszerint még nagyobb jelentőséggel bírtak, mint a testi tisztálkodás.

Az alapfeltételek megteremtése (1867 és 1914 között) nem változtatta meg egyik napról a másikra a tisztálkodási szokásokat. A testi tisztálkodás a polgári családokban a mosakodással napi szükségletté vált, bár a mai igényekhez és gyakorlathoz mérve lényeges eltérésekkel találkozunk.

A fürdőszoba és a fürdőkád rendszeres használata (korábban illetve a fürdőszoba használat terjedésével párhuzamosan az öltöző vagy hálósobában elhelyezett mosdókészletek és városi fürdők biztosítják a test tisztaságát), majd a két világháború közötti időszakban válik meghatározóvá.

Alapvető társadalmi különbségek a lakókörnyezet és ruházat tisztántartása kapcsán a helyszínek és az eszközhasználat. Míg a polgári – illetve felsőbb – rétegek mosónő/k segítségével – mosókonyhában (elsősorban a bérházakban), annak hiányában a konyhában, esetleg az udvaron mosattak, a paraszti- és munkáscsaládok többsége saját maga, időjárástól függően a konyhában és az udvaron mosott. A takarító- és mosáshoz használt eszközök differenciáltsága, a takarítószerkezetek konzekvens használata, a háztartási gépek bevonása a házi munkába a polgári rétegek újtókézségét igazolták, ugyanakkor még meghatározó – a Czingel Szilvia által is megállapított – a folyamatokat lassító (a modern eszközök általánosabb használata a két háború közötti időszakban lesz jellemző) tradicionális polgári gondolkodás (porszívó mellett, szőnyegek kiporolása).

A tisztálkodásban hasonló a helyzet, a különbségek a cselekvésformák helyszíneiből, a használt tárgyak különbözőségéből és az alkalmak ritkaságából/gyakoriságából adódtak.

A paraszti és munkásrétegek otthonaiban a gyakorlatilag még nincs külön tisztálkodó helyiség nemcsak a vizsgált korszakban, de még a két világháború közötti időszakban sem. Akkoriban kezdenek a konyhában kialakítani egy-egy mosdósarkot, illetve a konyhában, kamrában, s az időjárástól függően az udvaron valamint a természetes vizekben tisztálkodtak (nemtől és kortól függően), miközben a polgári családok (és a „föltűtűk állók”) fürdőszobában – annak hiánya esetén – az öltöző- vagy hálósobában. A tisztálkodás eszközei anyagukban és mennyiségükben, a tisztálkodó szerekek mennyiségükben és minőségükben (paraszti- és munkáscsaládok leginkább házi szappan, hamulúg, közös törölköző; polgári családok főként házi szappan/mosó szappan, pipereszappan, külön törölköző, fogpor, fogkrém, szappan, kozmetikai és illatszerek), a tisztálkodás alkalmi gyakoriságukban és alaposságukban különböztek rétegszintek szerint. Jellemzőnek tartható még a tisztálkodást befolyásoló alapelvek eltérése is.

A paraszti minta (mely sokáig meghatározta a cselédség és munkásság tisztálkodási szokásait is) reggeli mosás (hideg vízzel; férfiak: kéz, arc, nyak; nők: arc, kéz, fésülködés, sorrend lehetett eltérő); napközben leginkább ebéd előtti kézmosás; este (nők: arc, nyak; férfiak ritkán munkavégzéstől függően); nagytisztálkodás évszak, lakáskörülmények, munka függvényében nyáron általában hetente, télen ritkábban. Fogukat nem mosták, esetenként faszenes bedörzsöléssel, fára tekert ronggyal vagy gyantarágással tisztították. Arc- és testápoló szereket nem használtak. Tisztálkodásukat a fizikai és rituális-mágikus funkciók összekapcsolódásai határozták meg.

A polgári értékrend szerinti tisztálkodás alapvető elvárásai: a reggeli mosás hideg vízben, szappannal (sorrend lásd Halászfy Éva visszaemlékezése: „kéz, arc, fül, nyak, váll, karok, hónalj”...), fésülködés, tiszta ruha; napi reggeli, evés előtti kézmosás, utána szájoápolás; hetente lábmosás, fürdés („nagy tisztálkodás”), fehérneműváltás, fogmosás. A tisztálkodás cselekvéseit a modern tisztaságfelfogás, esetenként vallási előírások szabályozzák.

A felekezetek közötti különbségek/párhuzamok meghatározásánál, a lakásvizsgálat kapcsán talált, sajnálatosan igen szórványos adatok arra engedtek következtetni, hogy az eltérések főként a vagyoni, jövedelembeli különbségekből adódnak, az egyes felekezethez tartozás nem annyira irányadó. Ki kell emelnünk ugyanakkor az izraelita felekezet – más felekezetektől eltérő, vallási előírásokból adódó – higiéniai sajátosságát, a rituális fürdőt. Figyelembe veendő az a tény is, hogy a modern polgárság tekintélyes hányada az izraelita felekezet tagja volt, amely társadalmi csoport mentalitásából, neveltetéséből és vallásával együtt járó sajátosságokból eredően élen járt az új higiéniai szemlélet rendszeresítésében is.

IV. A szerző témakörben megjelent publikációi

1. Takács Anett: Árulkodó tárgyak. Fürdőszobák és használatuk a dualizmus kori Magyarországon. In: Ihász István – Pintér János (szerk.): *Történeti Muzeológiai Szemle* 8. Magyar Múzeumi Történész Társulat, Bp. 2008. 41-58.
2. Takács Anett: Mosakodás – vagy ez már több? A polgári középréteg tisztálkodási szokásai Magyarországon a dualizmus korában. In: *Napút. Irodalom, művészet, környezet.* (X. évf.) 8. sz. (Mi utcánk). 2008. október. 73-85.
3. Takács Anett: Testi higiénia a késő reneszánsz korában (16-17. sz.) Magyarországon. In: Balázs Géza (szerk.): *A magyar reneszánsz stylus.* Inter – Magyar – Szemiotikai Társaság – PRAE.HU, Bp. 2008. 103-121.
4. Anett Takács: Washing or is it more? Washing Customs of the Civil Middle Layer in the Dualistic Era of Hungary. In: Horváth Gyula (szerk.): *Acta Scientiarum Socialium (Historia, Oeconomia, Paedagogia, philosophia, Sociologia).* Társadalomtudományi Tanulmányok XXX. Kaposvár, 2009. 49-57.
5. Takács Anett: Testi higiénia a késő reneszánsz korában Magyarországon. Pedagógiai, viselkedést szabályozó munkák, illetanok alapján és a gyakorlatban. In: Albert Gábor (szerk.): *Az óvodapedagógiától az andragógiáig. Képzés és Gyakorlat Konferenciák III. 2009. április 24.* Kaposvár, 2010. 400-410.
6. Takács Anett: Utazás és testi higiénia a koraújkori Magyarországon hagyatéki leltárak, összeírások, levelek és egyéb történeti források példáin keresztül. In: Balázs Géza – H. Varga Gyula (szerk.): *Semiotica Agriensis 7. Az utazás szemiotikája.* Magyar Szemiotikai Társaság, Bp., Líceum Kiadó, Eger 2010. 202-214.
7. Takács Anett: Higiénia a szavak tükrében. In: Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.) *Nyelv és kultúra – kulturális nyelvészet.* Magyar Szemiotikai Társaság, Bp. 2012. 399-406.
8. Takács Anett: A tisztálkodás színterei a fővárosi polgári lakásokban a dualizmus korában. In: ifj. Bertényi Iván – Géza Eleonóra – Richly Gábor (szerk.): *"Taníts minket úgy számlálni napjainkat...": tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére.* Eötvös Kiadó, Bp. 2012. 495-510.